

Noen ord fra kulturredaksjonen

Gunnar Brox Haugen

Hans Petter Schjønsby (tidligere fylkeslege og kollega i Hedmark) har vært en stifinner i gamle arkiv med å finne fram stoff som er av interesse for den lokale kulturhistorien på Hedemarken, men som også fortjener et større publikum. Først en kort innføring til den pasienthistorien om Tiøstel Andersen Krogsløyken som her løftes frem for å belyse synet på sinnslidelser i 1801. Vi kan ha noe å lære av de historiske perspektivene i dagens virkelighet.

Middelalderens myrkvastofa (mørkestue) og den seinere sivile arresten ble tatt i bruk ved behov, og fra disse må man anta at dårekista ble utskilt, en innretning som etter hvert kunne finnes også i tilknytning til arbeids- og tukthus. Men heller ikke de vanlige tvangsanstaltene ville ha avvikerne, og i siste del av 1800-tallet kom dollhusene, separate bygninger eller avdelinger beregnet for flere avvikende av samme slag, under felles oppsyn. ”Dollhuset” var blitt brukt av Lud-

vig Holberg i overført betydning fra tidlig på 1700-tallet.

Myrkvastofa ble i tidlig middelalder brukt som fangehull, men også som oppbevaringssted for personer med sosialt synlig avvikende adferd. Innretningen fantes både på festninger og i klostre, og noen fangehull var under bakkenivå. Hamarkrøniken, som er skrevet rundt 1550, viser til at stiftstaden Hamar hadde en egen dårekiste. Dette betyr et nytt skille for fangegruppene. Fra før hadde mørkestua vært brukt til alle fangegrupper. Nå skilte de vanlige fanger og dårene. Fra norrøn tid var dåre ensbetydende med en narr, en person som er til spott. Kiste var opprinnelig et kott eller bur, men ble siden brukt om en liten fengselscelle. Dårekistene som fangehull for gale var å finne til et stykke ut på 1800-tallet.

”Der var hos Raadstuen En Daarekiste gjort og enda et andet Fengsel, som de kaldte Mørkestuen, og hvilken som gjorde sig unøttig enten

i Ord eller Gjærninger, som strax kom Stadstjener og fulgte hannem hen udi dette Fengsel som han havde fortjent”.

Kilde: Hamarkrøniken

Illustrasjon av Anne Lise Knoff

Forut for opprettelsen av de første asylene var det skjedd et betydelig reformarbeid. Holdningsendringen, eller humaniseringen av synet på de sinnssyke som er nevnt ovenfor, ga seg første gang uttrykk i Norge gjennom et forslag av biskop Johan Nordahl Bruun (1745-1816) i Bergen i 1781. Han mente at de sinnslidende ikke hørte hjemme i dårekisten, men at de "ømmere behandlet og bedre pleiet", kunne de "komme til sig selv igjen", og bli nyttige og gode borgere. Ifølge Bruun hørte ikke de sinnssyke hjemme i dårekisten "hvor fornuften slukkes som et lys og tennes aldri mer". Han var den første som brukte ordet sykdom

i forbindelse med mentale forstyrrelser her til lands og han omtales ofte som en pioner.

Hans Petter Schjønshvolds beskrivelse av amtslege Christian Lintrups (= fylkeslegens) rolle som en kunnskapsbasert og myndig klage- og tilsynsmyndighet når han løser pasienten fra lenkene er tankevekkende i dag. Det er klare humanistiske strømninger som preger hans faglige syn.

I dag er 28 av landets 75 Distriktspsykiatriske sentra (DPS) gjenstand for et omfattende tilsyn rettet mot helsetjenester som ytes ved DPSene til pasienter med alvorlige psykiske lidelser. (rapport fra Helsetilsynet nr. 4/2008). Det er alvorlige mangler som her avdekkes og alle involverte bør studere rapporten for å lære. SINTEF (-rapport A4319/2008) bør også leses nøye av fagfolk:

"Rapporten peker på flere kunnskapsutfordringer omkring tvangsinnleggelse i det psykiske helsevernet; hvorfor om lag hver fjerde tvangshenvisning omgjøres til frivillig – med store institusjonsforskjeller, bruk av fare- og behandlingsskriteriet, hvordan redusere bruken av tvangsinnleggelse, hvorfor pasienter med en schizofren spektrum lidelse har økt risiko for tvangsinnleggelse over perioden i

forhold til andre pasientgrupper og hvorfor vi tross økt poliklinisk og kommunalt tilbud ikke har fått en påviselig reduksjon i tvangsinnleggelser.”

SEPREP vil alltid kjempe for humanistiske tilnærminger i møtet mellom behandlere og pasienter, og kulturredaksjonen bidrar denne gangen med et kulturhistorisk perspektiv. Som amtslege Lintrup i 1801 vil vi herved inspirere til å finne årsaken i den enkeltes livshistorie og aktuelle situasjon.

Gunnar Brox Haugen
daglig leder
Stiftelsen SEPREP
E-post:
gunnar.brox.haugen@seprep.no

Psykisatri på Hedemarken i 1801

Hans Petter Schjønsby

18. august 1801 skriver lensmann Hoff i Romedal et brev til sin nærmeste overordnede, fogd Christian Spørck på Ajer. I brevet ber han om hjelp for Tiøstel Andersen Krogslukken ”som ganske er berøvet Fornuftens Brug”, og hans tilstand beskrives slik:

”Hans Raserie er saa overdreven, at det er ubeskrivelig, man har derfor været nødsaget til at slaae ham fast i Væggen med Laas og Lænker, samt aktes foruden bestandig lade 2 a 3 Voxne Karle holde Vagt over ham, for dermed at forekomme alle de skrækkeligste Følger som han Raserie vilde foraarsage”.

”Hans Udtalelser i Ord og Gebærder lader til som han har i Sinde; at vilde Dræbe sin egen Moder med flere, samt at sætte Ild paa Huset og saa videre”.

Tiøstel (eller Kiøstel) Andersen var født i 1771 i Romedal. I folketellingen for 1801 finner vi ham som "Bonde og Selvejer", 30 år

gammel og ugift. Han er oppført under Løken vestre med anført bopel "Fiestad under Løchen". Bruket overtok han etter foreldrene. I 1790-årene var han geworben (vervet) soldat, sannsynligvis dragon, i København.

Lensmann Hoff ber i brevet fogden ta affære, og antyder at det beste ville være at ”den afsindige Persohn blev strax bragt til Daarekisten”.

Tre dager senere henvender fogden seg til sin overordnede, amtmann Andreas Høyer, og foreslår for denne:

”Denne Person som ingen paarørende har, og desuden efter hans Forfatning ikke med sikkerhed paa Landet kan bevogtes, formener jeg uopholdelig under tilstrækkelig Vagt og velforsynede med Jernlænker samt med Vogn frembringes til Christiania for der efter videre Foranstaltning af vedkommende høye Øvrighed enten at indsættes i Daarekisten

eller paa Almuens Bekostning der bevogtes i Tilfælde at ikke nu strax plads i Daarekisten for ham kan erholdes”.

Fogden uttaler seg her helt i tråd med datidens vanlige syn på sinnslidende. De ble fra gammelt av vanligvis betraktet som besatte av demoner og onde ånder, ofte som følge av religiøst pregede forhold og andre middelalderlige oppfatninger. Slike holdninger var fortsatt tilstede i befolkningen omkring 1800, og Hedemarken var intet unntak.

De fleste av legene på den tiden var fortsatt hengt opp i oppfatningen om at sinnslidelser, som vanlige sykdommer, skyldtes forstyrrelser i balansen mellom kroppsvæskene. Et vitnesbyrd om dette har vi i begrepet "melankoli" som jo betegner en form for depresjon. Ordet kommer fra gresk, og betyr oversatt "svart galle", som var en av disse væskene.

Behandlingen var som for de fleste sykdommer årelating, ofte kombinert med laksér- eller brekkmidler. Slik behandling gjorde som regel mer skade enn gagn.

Blant vanlige folk ble sinnslidende sosialt sett puttet i samme sekk som fattigfolk. Dersom de skulle anbringes, var det følgelig på arbeids- eller fattighus der disse fantes. På landet ble det oftest til at de sinnslidende som andre mennesker i sam-

me sosiale situasjon ble satt på legd. Det hendte at slike personer fikk tilbakefall og ble dårligere. Et eksempel på dette har vi fra Ringsaker i 1801; da skrev sogneprest Bergh til amtmannen og ba om hjelp for

".. Pigen Marthe Nielsdatter, som er i Lægd paa Dæhli, af Veldre, da hendes forhen viste Vanvittighed ved adskillige Leiligheder, har yttret sig nu i frygtelig Galenskab.."

De første bestemmelsene om institusjonsbehandling eller helst oppbevaring av psykiatriske pasienter fikk vi i 1736. De daværende sykehus – eller stiftelser – skulle da avsette ett eller flere rom til isolering av utagerende sinnssyke. Disse cellene ble kalt dollhus, eller dårekister. De var ytterst primitive, og de første av dem hadde mer et preg av et trangt bur enn av et værelse. Hamarkrøniken som ble skrevet omkring 1550, omtaler for øvrig en dårekiste i det gamle Hamar.

De psykisk syke ble ellers stort sett tolerert såfremt de ikke var voldelige og utgjorde et sikkerhetsproblem overfor den lokale befolkning. Så snart dette var tilfelle, slik som i Romedal i 1801, måtte øvrigheten trå til. Vi ser at både lensmannen og fogden utelukkende handler ut fra hensynet til lokalbefolkningen. De

vil ha den syke fjernet og isolert snarest, og da i dollhuset i Christiania. På Hedemarken ble de første dårekistene opprettet i 1820, i tilknytning til de nye arrestlokalene på Olsrud i Vang.

Det er heller ikke tale om noen form for rettsbeskyttelse for Tiøstel Andersen. I denne tiden var hensynet til statens behov og befolkningens interesser altoverskyggende. Individuelle rettigheter var lite påaktet, og tvangsinngrep var vanlige. Sinnsykeloven av 1848 brakte forandringer i dette. Loven var som mange vet, gjeldende helt til 1961, og ble da avløst av Lov om psykisk helsevern. 1848-loven var et uttrykk for datidens liberale ideer, blant annet med bakgrunn i den franske revolusjons humanistiske tankegods, slik som rettighetstenkningen. Blant annet forbød 1848-loven legemlige refselsler, og tvangsmidler og isolasjon kunne bare benyttes når det var nødvendig av hensyn til den syke og på betingelse av dokumentasjon og kontroll. For å håndheve pasientrettighetene innførte loven også kontrollkommisjoner for hvert asyl. Hensiktsmessig beskjeftigelse ble for øvrig ansett som meget viktig.

Amtmannen som er overordnet all sivil administrasjon i sitt embetsdistrikt, henvender seg nå til den ganske nytilsatte embetslege, nemlig amtsfysikus Christian Lintrup

for å be ham oppsøke den syke, og for å få hans råd i saken. Den 4. september 1801 skriver så Lintrup tilbake til amtmannen:

”Imod Formodning fandt ieg den anmeldte Patient saa stille og venlig, og saa ved sin Fornuft at ieg, efterat have examineret saavel ham som alle de Tilstædeværende ikke tog i Betænkning strax at løse ham af Lænkerne, og lod ham saa følge mig til Lensmanden, hvor alle de Nærværende vare Vidner til at han næsten ikke engang kunde ansees som vanvittig; kun syntes han ikke at kunne erindre sig det for nogen Tid siden passerede.”

Tiøstel Andersen er tydeligvis kommet inn i en god fase, og Lintrup tar nå opp en sykehistorie for om mulig å finne årsakene til Tiøstels sinnslidelse. Dette var slett ikke selvsagt for legene den gangen. Som nevnt årelot og/eller lakserte de pasienten uten å bry seg om årsakene til sykdommen. Men Lintrup var en ung mann, han var født i 1768, og studerte i København fra slutten av 1780-årene. Han må ha blitt preget av opplysningstidens kunnskapstro og rasjonalitet, og kan heller ikke ha unngått ”den revolutionære Smitte” som makthaverne på den tiden var så redde for. Og Lintrup har også holdt seg godt a jour faglig når vi

ser at han frigjør Tiøstel for lenkene, og i stedet for å behandle gammeldags med årelating og isolasjon, fokuserer på eventuelle årsaker til hvorfor Tiøstel er blitt syk. Han har en humanistisk tilnærming til Tiøstel og hans problemer. Her er Lintrup i godt selskap, for det var på slutten av 1700-tallet slike holdninger etter hvert fant fotfeste på kontinentet, inspirert av den store franske lege og humanist, Philippe Pinel.

Lintrup mener at Tiøstels tilstand kunne ha en religiøs bakgrunn:

"I øvrigt fandt ieg ikke utydelige Mærker paa hans Hengivenhed til det skadelig Svermerie som Hans Houge og Disipler saa meget hadde udbredt, og som i og for sig allene er istand til at forvirre de Uoplystes Fornuft".

Hans Nielsen Hauge besøkte Hedemarken både i 1798, 1799 og 1800, og Romedal var et av de steder han hadde flest tilhengere. Vi vet at Haugianerbevegelsen hadde et noe voldsommere og mer intenst preg i Romedal enn ellers i fogderiet. Dette kunne nok berede grunnen for religiøse vrangforestillinger og unormal adferd hos disponerte personer. Ut fra Lintrups beskrivelse kan vi ikke utelukke at slike forhold kan ha vært utløsende for Tiøstel Andersens sinnslidelse selv om vi

mangler fullgodt belegg.

Lintrup som den rasjonalist han var, hadde den samme skeptiske innstilling til haugianerne som de fleste embetsmenn. Når det gjelder dette forhold, henviser han her Tiøstel til presten, fordi han mente denne var bedre skikket til å *"kunne se paa hans Sjæls beste"* enn han selv.

Lintrups noe reserverte holdning til sektmedlemmene ble nok forsterket av de erfaringer han hadde i sin praksis. Dette beskriver han levende i en rapport til amtmannen fra et besøk i det epidemirammede Odal i juni 1801:

"I en Anmeldelse, som ieg leverede til Fogden Hr.Professor Taastrup, har ieg viist, hvorledes ieg, paa et andet Stæd maatte erfare, at en Pige, bestemt til at pleye de Syge, imodsatte sig, at de Syge skulde bruge de Medicamenter, der ieg havde nedlagt; ved at oporamse Bibel-og andre usammenhengende Tankesprog, viiste hun hvilken Sækt hun henhørte til; Hendes Grundsætning var denne: at Medicamenter ikke maatte bruges, fordi enhver skulde uddrikke den bittere Kalk Gud tilskikkede ham, at Døden ikke kunde forekommes etc.etc., hvoraf sees, at det overhaandetagende skadelige Pietisterie har tilintetgjort Hensigten med de offentlige Foranstaltninger".

Amtsfysikus mener imidlertid at andre årsaksforhold nok har spilt en større rolle når det gjaldt Tiøstel:

*”En anden Aarsag har uden Tvivl
biedraget til at berøve ham
fornuften og denne maae søges i
hans maadelige
omstrændigheder: Hiemkommet
sidste vinter fra Kiøbenhavn
modtog han et lidet Brug hvortil
han med Odel var berettiget, men
til at drive dette har han maattet
sætte sig i Giæld for alt hvad
dertil nødvendig skulde bruges;
Bekymring over denne Giæld,
Frygt for sine Creditorer og
meget mer kan nok ansees for en
medvirkende Aarsag til
Sygdommen”.*

Når det gjelder behandlingen mener Lintrup at han må ha hjelp av samfunnet for å komme seg ut av uføret:

*”Kunde han paa nogen Maade
hiælpes med Understøttelse for
det første, vilde denne vist være et
af de kraftigste Lægemedler, og
dette Menneske som ikke er mer
end 30 Aar, som i øvrigt synes at
have Sundhed og Styrke nok, som
altid efter enstæmmige
Vidnesbyrd har været flittig og
arbejdsom, og aldrig hengiven til
nogen Udsvævelse, vilde uden
Tvivl, omend Vanvittigheden*

*undertiden skulde spores, dog vist
blive et nyttigt Lam af det
Almindelige og rimeligvis ikke
blive nogen trykkende Byrde for
det Heele”.*

Men Lintrup mener også det er viktig at Tiøstel holdes i arbeid, men presiserer at dette må skje ”saavidt mueligt uden Tvang”. Lintrup mener at tvang er skadelig for Tiøstel i hans tilstand og gir med dette klart uttrykk for holdninger som er ganske nye for datidens samfunn når det gjelder omsorgen for denne svært utsatte befolkningsgruppen.

Vi ser at amtsfysikus har oppfatninger overfor sinnslidende personer som klart peker frem mot ideologien bak den humane sinnssykeloven av 1848. Lintrup representerer her det beste i den gruppe yngre leger som for to hundre år siden var med på å skape det moderne offentlige helsevesen i Norge. Christian Lintrup (1768-1844) var den første universitetsutdannede lege som bodde og praktiserte på Hedemarken. Han var lege på det nye amtsykehuset på Sanderud fra 1803, og han var ellers drivkraften bak utviklingen av koppervaksinasjonen og jordmorvesenet i amtet.

Det gikk dessverre ikke så bra med Tiøstel Andersen Krogsløyken.

Han fikk sannsynligvis tilbakefall, og det er tvilsomt om han drev bruket i lengre perioder. Romedalsboka forteller at han en periode kom under formynderskap, for i mars 1805 fikk han tilbake skjøtet på bruket. Da han døde i 1814 er det anført i kirkeboka at Tjøstel Andersen var berøvet forstandens bruk.

Kilder:

Fylkesmannen i Hedmark. Brev fra legene 1789-1840. Statsarkivet i Hamar.

Romedalsboka, bd.2, 1970

G.E.Christiansen: Haugianerne paa Hedmark 1798-1800. Bygd og bonde 1924.

Publ.årbok Stange og Romedal hist.lag 2003. H.P.Schjønby

Hans Petter Schjønby
tidligere fylkeslege i Hedmark
E-post: schoejn@online.no